

Гуйван П.Д.,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України, професор
Полтавського інституту бізнесу
ORCID: 0000-0003-3058-4767

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРОЯВУ ЧАСУ ПІД ЧАС ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ В РЕГУЛЮВАННІ ПРАВОВІДНОСИН

FEATURES OF THE SOCIAL MANIFESTATION OF TIME IN ITS USE IN THE REGULATION OF LEGAL RELATIONS

У даній науковій праці автор досліджує актуальну проблем розвитку соціології права, в тому числі і в рамках такого важливого напрямку, як соціальні особливості сприйняття часу та його матеріальних проявів під час темпорального регулювання правовідносин. Підкреслюється, що будь-які суспільні відносини, в тому числі і врегульовані правом, зазнають часового впливу. Вони мають певну тривалість, послідовність та темпоральний взаємозв'язок. Час характеризує не лише зовнішні стосовно спостерігача явища, він також притаманний внутрішній природі людини. Відтак у соціологічному аспекті час розглядається як одне з явищ, що характеризує перебіг процесів, відносин і взаємозалежностей у соціальній сфері, ієрархічно пов'язаних між собою. Здатність людини впливати на загалом об'єктивний перебіг часу є очевидною. Такий вплив виступає у формі регулювання суспільного буття. Це, звісно, не означає, що спливи часу залежать від волі і свідомості людини. Просторово-часові зв'язки складаються об'єктивно, але на базі тієї діяльності, що здійснюється людьми. Відтак усвідомлення змісту суспільного буття – людської діяльності, призводить до усвідомлення форм цього буття – соціального простору і часу. Соціальним часом вимірюється тривалість суспільних процесів та динамізм їх зміни. У першу чергу, цей вплив проявляється через можливість встановлення часових меж існування тих чи інших суб'єктивних прав та правил щодо коригування перебігу певних строків. Людині притаманне свідоме відношення до часу, вона здатна узгоджувати свою діяльність у певні періоди, планувати майбуття, усвідомлювати своє минуле. Звідси випливає детермінованість людського життя, згідно з якою не тільки попередні події обумовлюють наступні (детермінація минулим), але й наступні цілі та бажані результати визначають попередні вчинки (детермінація майбутнім). Зрештою, визначення людиною механізму обчислення строків, у тому числі під час їх використання для правового опосередкування процесів, у порядку суб'єктивного усвідомлення їх тривалості, є теж істотним фактором, що підтверджує даний вплив. Встановлення часових меж здійснення цивільних прав і обов'язків забезпечує можливість вчинення відповідних дій учасниками правовідносин, спрямованих на досягнення соціально бажаних цілей.

Ключові слова: соціальний час, перебіг строку, тривалість суспільних процесів.

In this scientific work, the author explores the current problems of sociology of law, including in such an important area as the social characteristics of the perception of time and its material manifestations in the temporal regulation of legal relations. It is emphasized that any social relations, including those regulated by law, are subject to temporary influence. They have a certain duration, sequence and temporal relationship. Time characterizes not only external to the observer phenomena, it is also inherent in the internal nature of man. Thus, in the sociological aspect, time is considered as one of the phenomena that characterizes the course of processes, relations and interdependencies in the social sphere, hierarchically interconnected. The ability of man to influence the objective course of time in general is obvious. Such influence takes the form of regulation of social life. This, of course, does not mean that the passage of time depends on the will and consciousness of man. Spatial-temporal connections are made objectively, but on the basis of human activities. Thus, awareness of the content of social existence – human activity, leads to awareness of the forms of this existence – social space and time. Social time measures the duration of social processes and the dynamism of their change. First of all, this influence is manifested through the possibility of setting time limits for the existence of certain subjective rights and rules to adjust the course of certain terms. Man has a conscious attitude to time, he is able to coordinate their activities in certain periods, plan for the future, be aware of their past. Hence the determinism of human life, according to which not only previous events determine the next (determination of the past), but also the following goals and desired results determine previous actions (determination of the future). Finally, the determination of a person's mechanism for calculating time limits, including their use for the legal mediation of processes, in the order of subjective awareness of their duration, is also an important factor that confirms this effect. Establishing time limits for the exercise of civil rights and obligations provides an opportunity for appropriate actions by the parties to legal relations aimed at achieving socially desirable goals.

Key words: social time, term, duration of social processes.

Суспільні процеси та явища, людська діяльність, державна політика, правотворення та правозастосування відбуваються у часі. Інакше кажучи, будь-які суспільні відносини, в тому числі і врегульовані правом, зазнають часового впливу. Вони мають певну тривалість, послідовність та темпоральний взаємозв'язок. Час характеризує не лише зовнішні стосовно спостерігача явища – він також притаманний внутрішній природі людини. Відтак у сучасній науці прийнято наголошувати не тільки на реальності суто фізичних проявів буття, а й на соціально-історичних його аспектах. Насправді, надаючи часові тільки фізичного тлумачення як тривалості, терміну чи періоду, не можна охопити всі багатогранні його прояви. Як би об'єктивно не здійснювався перебіг часу, його сприйняття, визначення впливу на стан матерії, зрештою, дослідження темпоральних проявів можливе лише в разі відображення цього явища у свідомості людини. Адже наявний порядок процесів охоплює поступ суспільства, громади, зрештою, саме життя фізичних осіб.

У науковій літературі останніх десятиліть часто можна зустріти посилання на «правовий», «культурний», «педагогічний» і інший простір, що свідчить про спроби встановити якісь фундаментальні і, разом з тим, елементарні онтологічні структури для здійснення конкретних видів людської діяльності. У плані філософсько-методологічного аналізу ці характеристики виступають не окремим простором і часом, а гранями і сторонами комплексу соціального хронотопу, що забезпечує відтворюваність і внутрішню зв'язність суспільства. Тому логічно розглядати і в соціологічному ракурсі простір і час як одне з явищ, що характеризує перебіг процесів, відносин і взаємозалежностей в соціальній сфері, ієрархічно пов'язаних між собою [1, с. 54]. Час збігає незалежно від будь-яких зовнішніх обставин. Здатність людини впливати на загалом об'єктивний перебіг часу є очевидною. У науковій літературі було запроваджено поняття «соціального часу». Власне, це є таке розуміння даної філософської категорії, яке пов'язане із впливом людини на об'єктивний перебіг часу [2, с. 615]. Соціальний час та простір виступають формами усвідомлюваного суспільного буття. Це, звісно, не означає, що вони залежать від волі і свідомості людини. Просторово-часові зв'язки складаються об'єктивно, але на базі тієї діяльності, що здійснюється людьми. Відтак усвідомлення змісту суспільного буття – людської діяльності, призводить до усвідомлення форм цього буття – соціального простору і часу [3, с. 13]. Тож і час, що вивчається усіма суспільними дисциплінами, в тому числі правознавством, прийнято називати соціальним часом. Соціальним часом вимірюється тривалість суспільних процесів та динамізм їх зміни. У першу чергу, цей вплив проявляється через можливість встановлення

часових меж існування тих чи інших суб'єктивних прав та правил щодо коригування перебігу певних строків. Зрештою, визначення людиною механізму обчислення строків, тобто порядку суб'єктивного усвідомлення їх тривалості, є теж істотним фактором, що підтверджує даний вплив. Відтак вивчення особливостей перцепції часу з урахуванням різноманітних суб'єктивних чинників має велике значення. Людині притаманне свідоме відношення до часу, вона здатна узгоджувати свою діяльність у певні періоди, планувати майбуття, усвідомлювати своє минуле. В онтологічному значенні соціальний час являє собою необхідну форму суспільного буття, що характеризує реальні процеси життєдіяльності людей, фіксуючи та регламентуючи їхню діяльність. У межах наукового аналізу соціального часу досліджується особистісно-часова проблематика, яка стосується темпоральної організації дорослою особою своєї свідомості, поведінки під час здійснення нею індивідуальної та групової життєдіяльності та спілкування, що визначає таку категорію, як спосіб життя [4, с. 6]. При цьому кожна наука вивчає ці питання під своїм кутом зору.

Як вказує В.В. Луць, специфіка соціального часу як форми руху суспільної матерії полягає в тому, що на нього накладає відбиток існуючий лише у суспільстві діалектичний зв'язок об'єктивного і суб'єктивного, необхідності і свободи. Суспільні зв'язки і відносини, становлячи зміст соціального часу, виникають на базі тієї діяльності, яка здійснюється людьми. І хоча просторово-часові форми, що їх опосередковують, виникають об'єктивно, усвідомлення останніх людьми в умовах суспільства стає одним із важливих чинників у науковому управлінні соціальними процесами [5, с. 8]. Із точки зору дослідників питання, соціальний час – це, в першу чергу, суспільний інститут, спосіб виміру та організації реального буття, його розвитку, зміни. Як слушно відмічав П.О.Сорокін, соціальний час може (і повинен) визначатися у власній системі координат, як зміна чи рух соціальних феноменів крізь інші феномени, взяті за точку відліку [2, с. 58].

Якщо розглядати зазначені питання з точки зору причинної наукової моделі, то побачимо, що саме в результаті особистісного переживання визначальних взаємозв'язків між основними подіями життя формується психологічний час як елемент соціального часу. Звідси випливає детермінованість людського життя, згідно з якою не тільки попередні події зумовлюють наступні (детермінація минулим), але й наступні цілі та бажані результати визначають попередні вчинки (детермінація майбутнім). Тож взаємодія психологічних категорій минулого, нинішнього та майбутнього уявляється як співвідношення реалізованих зв'язків між подіями хронологічного минулого, актуальних зв'язків між подіями минулого і майбутнього, що зараз тривають,

та потенційних зв'язків між наступними хронологічними подіями [6, с. 215]. Будучи в подальшому оформленими як відносини правові (правовідносини), нові взаємозв'язки переходять до сфери регулювання відповідними юридичними механізмами. Ф. К. Савиньї свого часу зазначав, що в кожному правовідношенні можна виділити дві частини: по-перше, матерію, тобто відношення саме по собі, а, по-друге, юридичне визначення цієї матерії. Першу частину можемо називати матеріальним елементом правовідношення, або чистими фактом у ньому, другу – формальним елементом, тобто тим, що піднімає фактичне відношення до юридичної форми [7, с. 458]. До форм руху матерії, які надають визначеності правовідношенню, в першу чергу, відносяться темпоральні чинники, що забезпечують дієвість права. Під час конструювання конкретних матеріальних взаємин сторони правочинів, визначаючи їхній зміст, враховують темпоральні критерії відповідних суб'єктивних прав та обов'язків, найбільш адекватних власним приватним чи суспільним (у разі встановлення строків законодавцем) потребам. А ці потреби якраз і можуть визначатися з урахуванням чинника соціального часу [8, с. 47]. Як учасники різних відносин у соціумі та між собою, люди не тільки пізнають, а й користуються часом неоднаково. Таким чином, можемо дійти висновку про важливість впливу людини на процес пізнання природи через свій з нею зв'язок.

Усі соціальні та юридичні процеси та відносини протікають лише в одному напрямі – від минулого до майбутнього, проходячи «транзитом» через теперішнє. Така спрямованість матеріальних явищ має суб'єктивний характер та не залежить від свідомості людей, які сприймають ці процеси. Зростання впливу часу на розвиток суспільних відносин, в тому числі і тих, що мають характер правових, призводить до необхідності більш широкого наукового аналізу існуючих темпоральних категорій, надання їм більшої дієвості та адекватності. Право, процес нормотворчості та врегульовані ними суспільні взаємини також існують у часі. Вони виникають, змінюються та припиняються упродовж періодів, що мають встановлені людиною конкретні темпоральні координати. Правові норми, у свою чергу, визначають часові параметри тих чи інших матеріальних відносин. Закон досить часто в диспозицію норми включає такі темпоральні чинники, як «своєчасно», «достроково», «у строк», «негайно», «давність» тощо. У межах існування конкретних правовідносин обмеженими в часі є також і складові частини їх змісту: суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників. Це забезпечує правовий вплив на належність поведінки суб'єктів суспільних взаємодій.

У праві часовою категорією є строк, тобто відрізок в об'єктивному перебігові часу, обраний у результаті вольового вчинку людей заради

встановлення меж правомірної та бажаної поведінки учасників правовідношення. Встановлення часових меж здійснення цивільних прав і обов'язків забезпечує можливість вчиненні відповідних дій учасниками правовідносин, спрямованих на досягнення соціально бажаних цілей. Тому темпоральне регулювання суб'єктивних прав та обов'язків є важливим засобом юридичного впливу на поведінку учасників суспільних відносин. Соціально-правова природа та юридичне значення строків визначають правила їх встановлення та визначення, які, у свою чергу, впливають на порядок застосування положень закону про строки та створюють умови для наповнення механізму впливу на суспільні взаємини конкретним змістом [9, с. 11]. Норми приватного права покликані регулювати відносини, які виникають із метою задоволення приватного інтересу, оскільки він необхідний у всякому вчинку [10, с. 19]. Тож у цивільних взаєминах суб'єктивні права та обов'язки зазвичай формуються за волею їхніх носіїв. Відтак і встановлення тривалості теж визначається самими суб'єктами внаслідок виявлення своєї волі. Якщо ж контрагенти не погодили строків відповідної взаємодії, використовуються темпоральні критерії чинності їхніх прав та обов'язків, закріплені в законі (так званий принцип застосування диспозитивних норм). І лише зрідка цивільне законодавство прибігає до імперативу під час регулювання тривалості суспільних взаємин. Вольовий характер строків, що встановлюються самими учасниками цивільних матеріальних правовідносин або компетентними правозастосовними органами, не викликає сумнівів. Як результат вольових та усвідомлених юридичних дій суб'єктів права строки несуть на собі відбиток суб'єктивного, але, якщо їх встановлено, вони існують вже об'єктивно.

Строк – це певний відрізок у часі. Разом із тим час рухається у просторі і не може уявлятися без нього. Відтак роздуми про конкретний проміжок часу мають сенс лише по відношенню до того предмету, початок та закінчення якого він визначає. Інакше кажучи, поза простором певного явища строк позбавляється усіякої визначеності. Отже, юридичний строк – це об'єктивно існуюча залежність між явищами правового порядку, яка проявляється як певна кількість якісних змін юридичних явищ, виражена у величинах календарного часу, що протікають в певній послідовності зі змінами, зумовленими впливом даних явищ одне на одного, та така, що відображається у людській свідомості у вигляді певного числа годин, діб та інш. [11, с. 25]. Слід погодитися з характеристикою строків, наданою В.В. Луцьом: цивільно-правові строки є часовою формою руху матеріальних правовідносин, формою існування та розвитку суб'єктивних прав та обов'язків, що становлять їхній зміст. Настання чи сплив строку має значення не само

по собі, а лише в сукупності з діями суб'єктів, вчиненими упродовж його перебігу. Наприклад, пропуск позовної давності тягне відмову в позові не просто тому, що сплив даний строк, а тому, що позивач упродовж його тривалості не пред'явив позову про захист порушеного права [12, с. 40].

Форми використання часових критеріїв у матеріальних взаєминах обираються різні. Але безспірним є той факт, що від влучного вибору та обґрунтованого встановлення темпорального компонента залежить ефективність правового регулювання в цілому [13, с. 171]. Сучасне суспільство все більше досягає належного рівня усвідомлення того факту, що право є засобом досягнення стабільності та визначеності соціальних взаємин. Воно має бути спрямоване на врахування взаємних інтересів учасників правовідносин, зокрема у сфері матеріального обороту. У цьому контексті одним із визначальних напрямків розвитку права є регламентація строків, упродовж яких суб'єкти можуть здійснювати належні їм цивільні права та обов'язки, захищати порушене право. Адекватні реальним відносинам та виважені підходи у встановленні тривалості взаємин сприяють стабільності цивільного обороту, усуненню невизначеності стосовно повноважень та обов'язків його учасників у темпоральному плані, гарантують можливість своєчасного отримання правового захисту. Отже, строки забезпечують зміцнення договірної дисципліни, стимулюють активність контрагентів у цивільних відносинах при здійсненні ними своїх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, гарантують контроль за виконанням зобов'язань.

Багатоманітність зобов'язальних майнових відносин та особливості їхнього протікання у часі вимагають певної класифікації цивільно-правових строків, що опосередковують ті чи інші взаємини, визначають час реалізації належного особі суб'єктивного права та виконання юридичного обов'язку, які входять до змісту матеріального зобов'язання. При цьому мають врахуватися темпоральні характеристики не лише регулятивного зобов'язального відношення, а й охоронного, яке виникає після порушення суб'єктивного права. Часові характеристики існування та реалізації охоронних повноважень їхнього носія, у тому числі і матеріального права на позов (домагання), є дуже важливими та актуальними. Це надає можливість правильно оцінити юридичну природу, значення та місце строків у процесі набуття, реалізації та захисту суб'єктивних цивільних прав. На жаль, наукове дослідження строків захисту порушених суб'єктивних прав особи, переважно зводиться до аналізу виникнення, реалізації та припинення лише одного із захисних механізмів – позовного домагання. Між тим, охоронні правовідношення, що виникають внаслідок порушення регулятивного матеріального права особи, можуть реалі-

зовуватися і у позасудовий спосіб. Мусимо констатувати, що серйозних наукових досліджень темпоральних ознак даного питання в цивілістичній літературі не проводилося. Із методологічної точки зору із цим важко погодитися. Значною мірою це пояснюється недооцінкою гостроти проблеми чи навіть нерозумінням важливості відповідних цивільних відносин. Саме тому багато років механізм застосування оперативних способів впливу на правопорушника регулювався судовою практикою, яка, у свою чергу, досить обережно та часто неоднозначно відображала застосування таких заходів, у тому числі і у темпоральному вимірі.

Законодавець, визначаючи темпоральні чинники тих чи інших зобов'язальних матеріальних взаємин, часто вказує на належність їх здійснення, яке має проявлятися у своєчасності виконання зобов'язання. Однак закон припускає, що тривалість певного правовідношення може бути невизначеною, якщо то не суперечить самій сутності зобов'язання. Відтак найбільш поширеним щодо строків, тривалість яких прямо не встановлена, є термін «розумний». Для вітчизняного законодавства подібний підхід до вирішення питання досить симптоматичний. Поняття розумності, як і добросовісності та справедливості, є одними із засадничих принципів організації цивільно-правових відносин (ст. 3 ЦКУ). Але саме розумність більшою мірою застосовується для характеристики певних проявів належної поведінки у часі. Вона означає, що тривалість юридичних відносин має встановлюватися з огляду на розсудливість учасників, їхній здоровий глузд, доцільність та усвідомлене оперування поняттями, спираючись на природу та зміст опосередковуваних явищ.

Власне, розумний строк відноситься до категорії визначених, але його визначеність проявляється не в нормативних приписах чи в узгодженні сторін, а визначається, виходячи зі звичаїв ділового обороту, аналогії тощо, тобто є звичною тривалістю для подібних взаємин на території, де вони відбуваються. Розумний строк – мінімально необхідний проміжок часу для виконання боржником свого обов'язку або реалізації суб'єктивного права активними діями кредитора за конкретних обставин, що склалися в певному правовідношенні. Життя показує, що в даному контексті розвиток правової ідеології спрямований від максимального юридичного позитивізму до все більш широкого судового розсуду. Справді, лише судова практика випрацює критерії розумності, добросовісності та справедливості поведінки учасників матеріально обороту. Однак для уникнення можливих різнобачень у даному питанні слід час від часу здійснювати узагальнення правозастосовних напрацювань у даній царині.

Можемо дійти певних висновків. Будучи оформленими як правовідносини, конкретні взаємини

в суспільстві переходять до сфери регулювання юридичними механізмами. Отже, при конструюванні конкретних матеріальних взаємодій сторони правочинів, визначаючи їхній зміст, враховують темпоральні критерії відповідних суб'єктивних прав та обов'язків, найбільш адекватних власним приватним чи суспільним (у разі встановлення строків законодавцем) потребам. А ці потреби

якраз і можуть визначатися з урахуванням чинника соціального часу. Отже, можемо погодитися з висловленою в літературі думкою, що поняття соціального часу не охоплюється тільки змістом суспільної діяльності людини. Воно включає також і весь обсяг технічних та організаційних заходів, усього зробленого особою для економії часу чи для розширення творчих можливостей [14, с. 18].

Список використаних джерел:

1. Барковская А.Ю. Социологическая интерпретация категории «социальное пространство». *Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 7. Филос.* 2013. № 1(19). С. 49–55.
2. Sorokin P., Merton R. Social time. A methodological and functional analysis. *American Journal of Sociology.* 1937. № 5 (V. 42). 649 p.
3. Зборовский Е.И. Пространство и время как формы социального бытия. Свердловск, 1974. 184 с.
4. Ковалев В.И. Личностное время как предмет психологического исследования. *Психология личности и время.* Тезисы докл. и сообщ. Всесоюзной научно-теоретической конф. Черновцы, 1991. Т. 1. С. 4–8.
5. Луць В.В. Строки і терміни у цивільному праві : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 320 с.
6. Головаха Е.И., Кроник А.А. Понятие психологического времени. Категории материалистической диалектики в психологии / Под ред. Л.И. Анциферовой. Москва : Наука, 1988. С. 199–234.
7. Савиньи Ф.К. фон. Система современного римского права. Т. I / Пер. с нем. Г. Жигулина ; Под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. Москва : Статут, 2011. 510 с.
8. Гуйван П.Д. Теоретичні питання строків у приватному праві : монографія. Харків : Право, 2014. 632 с.
9. Лебедева К.Ю. Исковая давность в системе гражданско-правовых сроков : дисс. ... канд. юрид. наук. Томск, 2003. 243 с.
10. Азімов Ч.Н. Поняття цивільних правовідносин. *Вісник університету внутрішніх справ.* 1999. Вип. 6. С. 18–22.
11. Щербаков О.В. Понятие юридического срока и его процессуальный режим. *Проблемы совершенствования законодательства Украины и практика его применения:* краткие тезисы докладов и научных сообщений межрегион. науч. конф. молодых ученых и соискат. Харьков : УЮА, 1991. С. 24–26.
12. Луць В.В. Сроки в гражданских правоотношениях. *Правоведение.* 1989. № 1. С. 37–43.
13. Шовкова О.В. Строки і терміни як категорії цивільного права. *Проблеми законності.* 2005. Вип. 74. С. 171–176.
14. Артемов В. Социальное время: предвидение, исследовательски-прикладная и плано-управленческая практика. *Телескоп: Журнал социологических и маркетинговых исследований.* 2008. № 5. С. 15–20.